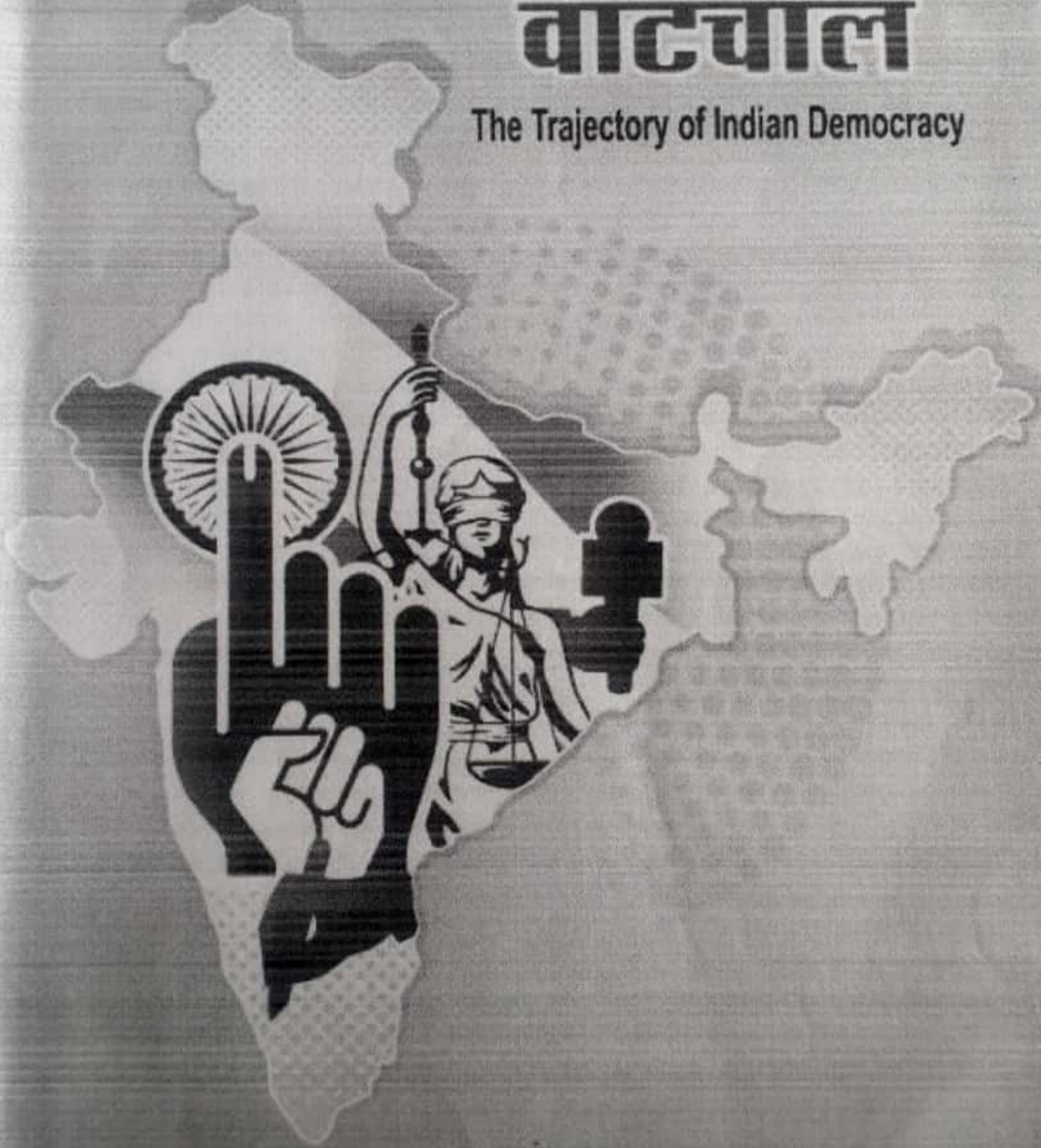

भारतीय लोकशाहीची वाटचाल

The Trajectory of Indian Democracy

- संपादक -

डॉ. हनुमंत कुरकुटे । डॉ. वसंत खरात । डॉ. श्रीकांत देशमुख

PRINCIPAL
T.S.S.'s Smt. W.D. Patil Arts &
Science College, Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

अथर्व पब्लिकेशन्स

भारतीय लोकशाहीची वाटचाल
The Trajectory of Indian Democracy

© सर्व हक्क सुरक्षित

P Book ISBN : 978-93-90288-00-0

पुस्तक प्रकाशन क्र. 000

प्रकाशक

युवराज भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे- ४२४००१.

संपर्क : ९४०५२०६२३०

जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,
तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव- ४२५००१.

संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल : atharvpublications@gmail.com

वेबसाइट : www.atharvpublications.com

प्रथमावृत्ती : २६ जानेवारी २०२१ अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य : ०००/-

E-Book available on

amazon.in ■ GooglePlayBooks ■ atharvpublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

या पुस्तकात प्रसिद्ध झालेली मते संपादक आणि प्रकाशक यांना मान्य असतीलच असे नाही. या पुस्तकात प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत, तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या - त्या लेखकांवर राहिल.

२ | अथर्व पब्लिकेशन्स

PRINCIPAL
T.S.S.'s. Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist. Dhule

भारतीय लोकशाही आणि आघाड्यांचे राजकारण

- प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे

सहाय्यक प्राध्यापक - राज्यशास्त्र विभाग, श्रीमती विमलबाई उतमराव पाटील कला व
कै. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, जि. धुळे

प्रस्तावना

भारत हा जगातील सर्वांत मोठा लोकशाही शासन व्यवस्था असलेला देश आहे. भारताने संघराज्य व्यवस्थेचा स्वीकार केलेला असून, आज भारतात २८ घटक राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश अस्तित्वात आहेत (ऑगस्ट २०१९ मध्ये जम्मू-काश्मीर राज्याचे विभाजन होऊन जम्मू-काश्मीर, लडाख या केंद्रशासित प्रदेशांची निर्मिती झाल्यानंतर). भारतीय राज्यघटनेने संसदीय शासनव्यवस्था आणि बहुपक्ष पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. तरीदेखील भारतीय राजकारणात अनेक वर्षांपर्यंत काँग्रेस हा एकच पक्ष प्रबळ राहिला. केंद्र व राज्यांमध्ये, केरळसारखा एखाद-दुसरा अपवाद वगळता काँग्रेस पक्ष सत्तेवर होता. त्यामुळे इतर राजकीय पक्षांचे अस्तित्व नगण्यच राहिले. स्वातंत्र्य आंदोलनाची पार्श्वभूमी आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे करिश्माई नेतृत्व हे काँग्रेसच्या वर्चस्वाचे मूलाधार होते. १९६४ मध्ये पंडित नेहरूंचे निधन झाल्यावर मात्र काँग्रेस वर्चस्वास सुरुंग लागण्यास सुरुवात झाली.

१९६७ मध्ये झालेल्या चौथ्या सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये डॉ. राम मनोहर लोहिया यांच्या नेतृत्वाखाली विरोधी पक्षांनी बिगर-काँग्रेसवादाचा मुद्दा ऐरणीवर आणला. त्यामुळे आठ राज्यांमध्ये काँग्रेस पक्षाची पीछेहाट झाली आणि राज्यपातळीवर बिगर-काँग्रेसी किंवा काँग्रेस पुरस्कृत / पाठिंब्याने आघाडी सरकारे स्थापन झाली. येथूनच भारतीय राजकारणात राज्यपातळीवर आघाडीच्या राजकारणाच्या पर्वाची सुरुवात झाली. १९७७ मध्ये मोरारजी देसाई यांच्या नेतृत्वाखाली केंद्रस्तरावर काँग्रेस पक्षाचे वर्चस्व भेदून पहिले बिगर-काँग्रेसी सरकार स्थापन झाले, हे एका अर्थाने आघाडीचे सरकार होते; परंतु केंद्रस्तरावर खऱ्या अर्थाने आघाडी सरकारची सुरुवात १९८९ च्या व्ही. पी. सिंहांच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय आघाडीच्या सरकारपासून मानली जाते. १९८९ नंतर केंद्रस्तरावर सत्तारूढ झालेली सरकारे ही आघाडी सरकारेच होती. १९९१ च्या पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वाखालील आघाडी सरकारचा एक अपवाद वगळता, तर १९९६ ते २००९ या कालावधीत केंद्रात सत्तारूढ झालेली सरकारेही जनता पक्ष, भाजप व काँग्रेस या राष्ट्रीय पक्षांच्या नेतृत्वाखालील आघाडीची सरकारे होती. त्यांच्या आघाड्यांना अनुक्रमे संयुक्त आघाडी, राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी (एनडीए) व संयुक्त पुरोगामी आघाडी (यूपीए) या नावाने ओळखले जाते, तर १९८९ मध्ये व्ही. पी. सिंहांच्या नेतृत्वाखालील सरकार हे राष्ट्रीय आघाडीचे (नॅशनल फ्रंट) होते.

२०१४ व २०१९ च्या सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुकीत नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील भाजपचे राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी (एनडीए) सरकार केंद्रात सत्तेवर आले; हे सरकार यापूर्वीच्या सर्वच आघाडी सरकारपेक्षा अगदी वेगळे आहे. कारण, या दोन्ही सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये भाजपला स्वबळावर अर्थातच नरेंद्र मोदींच्या नावावर पूर्ण बहुमत मिळाल्यामुळे भाजपला सरकार स्थापनेसाठी राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीमधील घटक पक्षांच्या पाठिंब्याची गरजच नव्हती. त्यामुळे ते मोदी सरकार म्हणून ओळखले जाते. अशा प्रकारे, आघाडी अंतर्गत एका प्रबळ पक्षाच्या वर्चस्वाचा आणखी एक नवीन प्रवाह भारतीय राजकारणात येऊ पाहत आहे; कदाचित तो भाजपच्या एक पक्ष वर्चस्व पद्धतीकडे जाणाराही असू शकतो. भारतीय लोकशाही शासनव्यवस्थेमधील आघाडीच्या राजकारणाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न या प्रकरणात करण्यात आलेला आहे.

१३६ | अथर्व पब्लिकेशन्स

PRINCIPAL
T.S.S.'s Smt. V. S. Arts &
Late Dr. B.S. Donsale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist. Dhule

भारतातील आघाड्यांचे राजकारण

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या काळात केंद्र आणि सर्व घटक राज्यांमध्ये काँग्रेस पक्षाचे वर्चस्व राहिले. सर्व विरोधी पक्षांपैकी केवळ कम्युनिस्ट पक्ष १९५७ मध्ये केरळ राज्यात सत्तारूढ होऊ शकला होता. १९६४ मध्ये पंडित नेहरूंच्या निधनानंतर भारतातील राज्यांच्या राजकारणाचे स्वरूप बदलले आणि तुलनात्मकदृष्ट्या राज्यांच्या प्रभावामध्ये वाढ झाली. १९६४ पूर्वी राज्यांचे मुख्यमंत्री आणि मंत्रिमंडळ यासंबंधीचे निर्णय दिल्लीमध्ये व्हायचे; परंतु नेहरूंच्या मृत्यूनंतर, लालबहादूर शास्त्री यांच्या निवडीसंदर्भात आणि लालबहादूर शास्त्री यांच्या निधनानंतर, इंदिरा गांधींच्या निवडीमध्ये राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका वठवली. तेव्हापासून राज्यांच्या राजकारणात स्वायत्ततेची भावना वाढीस लागली.^१

सामान्यतः असे मानले जाते की, द्विपक्ष पद्धती असलेल्या देशात एका पक्षाचे सरकार स्थापन होते आणि बहुपक्ष पद्धती असलेल्या देशात कोणत्याही एकाच पक्षाला बहुमत प्राप्त होत नसल्यामुळे आघाडीचे सरकार स्थापन होत असते; परंतु भारत दीर्घकाळापर्यंत या सामान्य नियमांना अपवाद राहिलेला आहे. याचे कारण भारतात बहुपक्ष पद्धती असताना देखील; भारतात बराच काळ एकच राजकीय पक्ष वर्चस्वशाली राहिला. १९४७ पासून १९६६ पर्यंतच्या काळात काँग्रेस हा केवळ केंद्रातच नव्हे; तर अधिकांश राज्यांमध्ये प्रबळ पक्ष होता. १९७१ ते १९७६ या कालावधीत आणि पुन्हा १९८० ते १९८८ या काळात काँग्रेसने केंद्र आणि बहुतांश राज्यांमध्ये आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले होते. अशा प्रकारे, भारताच्या संविधानिक इतिहासामध्ये एकाच पक्षाचे सरकार असणे, हे सामान्य स्थितीच्या स्वरूपात होते, तर आघाडीची सरकारे ही अपवादात्मक स्वरूपात राहिली होती; परंतु आता केंद्र आणि राज्यांमध्ये आघाडीची सरकारे ही एक सामान्य स्थिती झाली आहे. आज भारतीय राजकारणातील काँग्रेस वर्चस्वाचा अंत झाला आहे. त्यामुळे निर्माण झालेली पोकळी भरून काढण्याच्या दिशेने भाजपची वाटचाल सुरू आहे.^२ परंतु त्याचे स्वरूप फारतर भाजप वर्चस्वाची आघाडी असेच असू शकेल.

भारतातील आघाडीच्या राजकारणाची वाटचाल

भारतातील आघाडीच्या राजकारणाचा अभ्यास दोन प्रकारे केला जातो.

- १) राज्यस्तरावरील आघाडीचे राजकारण.
- २) केंद्रस्तरावरील आघाडीचे राजकारण.

भारतात आघाडीच्या राजकारणाचे पहिले पर्व १९६७ पासून राज्यस्तरावर सुरू झाले; तर दुसरे पर्व १९८९ पासून केंद्रीय स्तरावर सुरू झाले.

राज्यस्तरावरील आघाड्यांचे राजकारण

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर प्रारंभीच्या काळात, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस हा देशातला एकमेव प्रबळ पक्ष होता. स्वातंत्र्य आंदोलनात काँग्रेस पक्ष अग्रभागी राहिला होता, तसेच प्रामुख्याने काँग्रेस नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली भारताचा स्वातंत्र्यलढा लढला गेला होता. त्यामुळे काँग्रेस पक्षाला स्वातंत्र्य आंदोलनाची पार्श्वभूमी होती. स्वातंत्र्यलढ्याच्या काळात काँग्रेस संघटना गावागावांत पोहोचली आणि देशव्यापी बनली होती. काँग्रेसच्या प्रमुख नेत्यांना देशभर लोकप्रियता व ओळख लाभली होती. देशातील सर्वांत जुना पक्ष, स्वातंत्र्यलढ्यातील कामगिरी, देशव्यापी संघटना आणि काँग्रेस नेत्यांची लोकप्रियता यामुळे काँग्रेस पक्षाच्या हाती सत्ता जाणे, हे प्रारंभीच्या काळात स्वाभाविकच होते. स्वातंत्र्यानंतर भारतात अनेक नवे पक्ष उदयाला आले. पण, काँग्रेसला आव्हान देऊ शकेल, असा कोणताच पक्ष निर्माण झाला नव्हता. त्यामुळे केंद्रात व सर्वच घटक राज्यांमध्ये काँग्रेस पक्ष सत्तारूढ होता. म्हणून प्रारंभीच्या काळात भारतातील पक्ष पद्धतीचे स्वरूप 'एक पक्ष, प्रबळ बहुपक्ष पद्धती' असे होते.^३

काँग्रेस वर्चस्वाच्या राजकारणात केरळ राज्य मात्र सुरुवातीपासून अपवाद राहिले. १९६७ पूर्वीदेखील काँग्रेसला

भारतीय लोकशाहीची वाटचाल The Trajectory of Indian Democracy | १३७

PRINCIPAL
Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

केरळमध्ये कधीच बहुमत मिळाले नाही. १९५१-५२ मध्ये काँग्रेसने केरळमध्ये (त्रावणकोर-कोचीन) सर्वाधिक जागा जिंकल्या. पण, बहुमत मात्र मिळू शकले नाही. अखेर काँग्रेसने 'तमिळनाडू त्रावणकोर नॅशनल काँग्रेस'च्या सहाय्याने मंत्रिमंडळ स्थापन केले; परंतु सहा महिन्यांच्या आत नॅशनल काँग्रेसने अविश्वास प्रस्तावाच्या वाजूने मतदान करून सरकारला पराभूत केले. त्यानंतर १९५४ मध्ये त्रावणकोर-कोचीनमध्ये मध्यावधी निवडणुका झाल्या; त्यात कोणत्याही पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळाले नाही. अखेर काँग्रेसच्या पाठिंब्याने प्रजा समाजवादी पक्षाने पट्टमथानू पिल्लई यांच्या नेतृत्वाखाली सरकार स्थापन केले; परंतु मार्च १९५५ मध्ये ते कोसळले. त्यानंतर जी. पी. मेनन यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेस सरकार स्थापन झाले; ते एक वर्ष टिकले. त्यानंतर १९६० मध्ये पुन्हा पिल्लई यांच्या नेतृत्वाखाली आघाडीचे सरकार स्थापन झाले व ते १९६२ पर्यंत चालले. यावरून असे दिसते की, केरळमधील काँग्रेस नेत्यांनी आणि काँग्रेस श्रेष्ठींनी आघाडी सरकार किंवा साम्यवादी सरकार पाडण्याचे सातत्याने प्रयत्न केले; त्यामुळे तेथील आघाडीची सरकारे नेहमी अस्थिर राहिली.^५

१९६७ च्या चौथ्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर राज्यस्तरावर आघाडीच्या राजकारणाची सुरुवात

भारतात राज्यस्तरावर आघाडीच्या राजकारणाची सुरुवात १९६७ मध्ये झालेल्या चौथ्या सार्वत्रिक निवडणुकांपासून झाली. १९६७ पूर्वी आघाडीच्या राजकारणाचे क्षेत्र केरळपुरतेच मर्यादित होते. मात्र, १९६७ नंतर आघाडीच्या राजकारणाने राज्याचे राजकारण व्यापून टाकले. १९६७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकांपूर्वी समाजवादी नेते डॉ. राम मनोहर लोहिया यांनी आवाहन केले होते की, संयुक्त आघाडीच्या माध्यमातून सर्व विरोधी पक्ष एकत्र आले, तरच काँग्रेस राजवटीचा अभेद्य किल्ला ढासळू शकेल. डॉ. लोहिया यांनी 'बिगर-काँग्रेसवाद' असा राजकीय पवित्रा घेतला. त्यासाठी त्यांनी डावे पक्ष व उजवे पक्ष, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पार्टीपासून भारतीय जनसंघ यासारखा उजवा पक्ष अशा वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांना एकत्र आणून; काँग्रेस विरुद्ध संयुक्त आघाडी निर्माण करण्यात यश मिळविले. या संयुक्त आघाडीने उत्तरेकडील काही राज्यांमध्ये यश मिळविले, तरीही काँग्रेस पक्षाला लोकसभेत बहुमत मिळाले.^६ काही राज्यांमध्ये काँग्रेसविरोधी पक्षांची आघाडी सरकारे स्थापन झाली. मात्र, केंद्रातील काँग्रेस पक्षाची सत्ता अबाधित राहिली.

भारतात आघाड्यांच्या राजकारणाचे पर्व सर्वप्रथम भारतातील राज्यांमध्ये सुरू झाले. १९६७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत बऱ्याच राज्यांमध्ये काँग्रेसला पराभवाचा सामना करावा लागला, तर काही राज्यांमध्ये काँग्रेसला सरकार स्थापन करण्याइतपत बहुमत प्राप्त झाले नाही. म्हणून काँग्रेसला सरकार स्थापनेसाठी इतर पक्षांचे सहकार्य घ्यावे लागले. हे सहकार्यच भारतात आघाडी सरकारच्या उदयाचे कारण ठरले. भारतातील सर्व काँग्रेस विरोधी पक्ष काँग्रेसला सत्तेपासून दूर ठेवण्यासाठी एकवटले होते. त्यांनी काँग्रेस विरुद्ध संयुक्तपणे आघाडी उघडल्यामुळे, काँग्रेसचा प्रभाव कमी झाला. विशेषतः राज्याच्या राजकारणातला काँग्रेसचा प्रभाव घटला. काही राज्यांमध्ये काँग्रेस पक्षात फूट पडली. या सर्व कारणांच्या एकत्रित परिणामामुळे केरळ, ओरिसा, पश्चिम बंगाल, राजस्थान, हरियाणा, बिहार, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, पंजाब इत्यादी राज्यांमध्ये आघाडीची सरकारे स्थापन झाली.^६

काँग्रेस पक्ष सुरुवातीला आघाडीचे सरकार स्थापन करण्यास इच्छुक नव्हता; परंतु काँग्रेस पक्ष इतर विरोधी पक्षांच्या मदतीने सरकार स्थापन करू शकेल, अशी परिस्थिती राज्यांमध्ये होती. नंतर काँग्रेस पक्षाने देखील विरोधी पक्षांच्या मदतीने काही राज्यांत सरकारे स्थापन केली. काही राज्यांमध्ये काँग्रेसने विरोधी पक्षांना पाठिंबा देऊन सरकारे स्थापन झाली; परंतु काँग्रेस पक्ष मंत्रिमंडळात सामील झाला नाही. अशा प्रकारे १९६७ च्या निवडणुकीनंतर भारतातील राज्यांमध्ये तीन प्रकारची आघाडीची सरकारे स्थापन झाली.

- १) काँग्रेस नेतृत्वाखालील आघाडी सरकार
- २) काँग्रेस समर्थित आघाडी सरकार

१३८ । अथर्व पब्लिकेशन्स

PRINCIPAL
Dr. B.S. Desai Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

३) काँग्रेसविरोधी पक्षांचे आघाडी सरकार

उत्तर प्रदेश, बिहार व मध्य प्रदेश या राज्यांमध्ये काँग्रेसविरोधी आघाडीच्या संयुक्त विधायक दलाने सरकार स्थापन केले. पश्चिम बंगाल व केरळमध्ये डावी आघाडी सत्तेवर आली. तथापि, आघाडी सरकारच्या प्रयोगाला मार्गदर्शन करणारे डॉ. लोहिया हे १९६७ च्या ऑक्टोबरमध्ये मरण पावले. त्यानंतर संयुक्त विधायक दलातील मतभेद तीव्र झाले आणि ती सरकारे पडली. तथापि, केरळ व पश्चिम बंगालमध्ये डाव्या सरकारांमध्ये अस्थिरता निर्माण झाली नाही. संयुक्त विधायक दलाच्या पराभवानंतर ज्या ठिकाणी काँग्रेसने बहुमत गमावले होते, तिथे तो पक्ष पुन्हा सत्ता काबीज करू शकला. ही विरोधी पक्षांची मोठीच माग होती.

केंद्रस्तरावर सुरू झालेले आघाड्यांचे राजकारण

भारताच्या राजकीय इतिहासात १९८९ या वर्षाने एक मोठी विभाजनरेषा ओढली आहे. यापूर्वी काँग्रेस हा एक महाकाय आणि शक्तिशाली संघटना असलेला पक्ष होता; परंतु यानंतर एक पक्ष वर्चस्वाचा (काँग्रेस वर्चस्वाचा) अंत झाला आणि अनेक पक्षांच्या आघाडीचा जमाना सुरू झाला. याआधीच्या निवडणुकांमध्ये काँग्रेस पक्ष जवळजवळ पन्नास टक्के मते मिळवून राष्ट्रीय संसदेमधील ६० टक्के जागा जिंक्याचा; परंतु आता मोठ्या प्रमाणावर काँग्रेसच्या जागा घटत असल्याचे मुख्य कारण, हळूहळू कमी होत असलेला काँग्रेसचा जनाधार हे आहे, हे स्पष्ट झाले आहे.

१९८९ च्या निवडणुकीत कोणत्याही पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळाले नसले, तरी काँग्रेस हा लोकसभेतील सर्वांत मोठा पक्ष ठरला होता; परंतु काँग्रेसला इतर पक्षांना केंद्रीय सत्तेत सहभागी करून घेणे मान्य नसल्यामुळे; काँग्रेसने आघाडीच्या राजकारणाचा पर्याय वापरून सत्ता स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला नाही. जनता पक्षाने मात्र व्ही. पी. सिंहांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय आघाडी स्थापन करून, केंद्रात खऱ्या अर्थाने आघाडी सरकारचे सर्व निकष पूर्ण करणारे, राष्ट्रीय आघाडी सरकार स्थापन करून, केंद्रस्तरावर आघाडीच्या सरकारचे नवे पर्व सुरू केले. राष्ट्रीय आघाडीची स्थापना निवडणुकीपूर्वीच झाली होती; परंतु या आघाडीला सरकार स्थापनेसाठी आवश्यक बहुमत मिळाले नव्हते. तरीही बिगर-काँग्रेसवादाच्या मुद्यावर राष्ट्रीय आघाडीने भाजप व डाव्या पक्षांचा बाहेरून पाठिंबा मिळवून सरकार स्थापन केले. यापुढील काळात कोणत्याही पक्षाला केंद्रात सरकार स्थापन करण्यासाठी आघाडीच्या राजकारणाशिवाय पर्याय उरला नाही.

१९९१ मध्ये पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वात स्थापन झालेल्या अल्पमतातील काँग्रेस सरकारचा अपवाद सोडला, तर आजपर्यंतचे भारताचे राजकारण हे आघाड्यांचे राजकारण आहे. २०१४ आणि २०१९ मध्ये झालेल्या सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुकीत भाजपला नरेंद्र मोदी यांच्या लोकप्रियतेमुळे घवघवीत यश मिळून, स्पष्ट बहुमत प्राप्त झालेले असले, तरी भाजपचे हे यश त्यांनी वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये तेथील प्रादेशिक पक्षांशी केलेल्या आघाडीत दडलेले आहे, हे नाकारता येणार नाही.

१९८९ पासून भारतीय राजकारणात ज्या आघाड्या आकाराला आल्या, त्यांच्या स्वरूपावरून किंवा त्या आघाडीचे नेतृत्व करणाऱ्या पक्षांवरून, आघाड्यांचे तीन प्रकारांत वर्गीकरण करता येते.

- १) भाजप वर्चस्वाखालील आघाडी (राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी)
- २) जनता प्रयोगाच्या समाजवादी अवशेषांवर आधारलेली आघाडी (राष्ट्रीय आघाडी/संयुक्त आघाडी)
- ३) काँग्रेस वर्चस्वाखालील आघाडी (संयुक्त पुरोगामी आघाडी)^{१०}

याबरोबरच, प्रादेशिक पक्षांची तिसरी व चौथी आघाडीदेखील आकार घेत असते.

समारोप

भारतीय राजकारणात केंद्रस्तरावर सुरू झालेल्या आघाड्यांच्या राजकारणात भाजप हा उजवा पक्ष आरंभीपासूनच अनुकूल राहिलेला आहे. नव्हे; तर आघाडीच्या राजकारणाला स्वतःच्या राजकीय फायद्यासाठी

भारतीय लोकशाहीची वाटचाल The Trajectory of Indian Democracy | १३९

PRINCIPAL
Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

कसे वापरून घ्यायचे, याचे व्यवहारज्ञान भाजपकडे सुरुवातीपासूनच होते. आघाडीच्या राजकारणाच्या माध्यमातूनच भाजप उत्कर्षावर पोहोचला आहे. काँग्रेस वर्चस्वाच्या न्हासानंतर संपुष्टात आलेल्या एकपक्ष वर्चस्वशाली व्यवस्थेचे पुनरुज्जीवन होऊन पूर्वीच्या काँग्रेस वर्चस्वाची जागा भाजप वर्चस्वाने व्यापली जाण्याची चिन्हे दिसू लागली आहेत. या प्रयत्नांची सुरुवात करताना भाजपने २०१४ मध्ये केंद्रस्तरावर मिळालेल्या अविश्वसनीय यशानंतर, महाराष्ट्र व हरियाना या राज्यांतील मित्रपक्षांसोबतची आघाडी मोडून; तेथील विधानसभा निवडणुकांमध्ये स्वबळावर सत्ता स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला. मध्य प्रदेश, राजस्थान, छत्तीसगड, उत्तर प्रदेश आणि इतर काही राज्यांमध्ये भाजपची स्वबळावर सत्तादेखील आली. २०१४ व २०१९ मध्ये नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली केंद्रात सत्तारूढ झालेल्या सरकारपासून केंद्रातील आघाडी सरकारचे स्वरूप काहीसे बदलले आहे. कारण, सत्तास्थापनेसाठी आवश्यक असणारे; किंबहुना त्याहून अधिक बहुमत एकट्या भाजपकडे आहे. त्यामुळे या राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकारवर केवळ भाजपचे (नरेंद्र मोदींचे) सर्वस्वी वर्चस्व आहे; परंतु तरीही एक गोष्ट मात्र नक्कीच विसरता येणार नाही; ती म्हणजे, २०१४ व २०१९ मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीपूर्वी भाजपला वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये मित्रपक्षांची चाचपणी व मनधरणी करावी लागली होती. म्हणजेच, त्यात मिळालेले यश हे एकट्या भाजपचे यश नाही, तर त्यामध्ये भाजपच्या मित्रपक्षांचा देखील वाटा आहे. याचा अर्थ, आघाडीच्या राजकारणाकडे दुर्लक्ष करणे भाजपला शक्य नाही व ते कोणत्याच राजकीय पक्षाला शक्य नाही.

अशाप्रकारे, भारतात १९६७ पासून राज्यस्तरावर आणि १९८९ पासून केंद्रस्तरावर सुरू झालेले आघाड्यांचे राजकारण अधिकच व्यापक बनले आहे. १९९१ चा एक अपवाद सोडला, तर १९८९ नंतर केंद्रात आलेली सर्व सरकारे आघाडीचीच होती. खरेतर, आघाडी राजकारण हे भारतीय लोकशाही व्यवस्थेचा स्थायीभाव बनले आहे आणि याद्वारेच भारतीय लोकशाही अधिक प्रगल्भतेकडे वाटचाल करणार आहे, यात शंका नाही.

संदर्भसूची

१. वर्मा गोविंदराम, 'भारतीय राजनीति और शासन', मॅकमिलन कंपनी ऑफ इंडिया लिमिटेड, नई दिल्ली, तृतीय संस्करण, १९७८, पृ. क्र. ३५५.
२. फडिया बी. एल., 'भारतीय प्रशासन' साहित्य भवन पब्लिकेशन', आग्रा, तेरवा संस्करण, २०१३, पृ. क्र. ९३९.
३. बाचल वि. मा., वराडकर र. घ., 'राज्यशास्त्र', निराली प्रकाशन, पुणे, तृतीय संस्करण, २०१०, पृ. क्र. २२.१८
४. उपरोक्त क्र. २, पृ. क्र. ९४०.
५. प्रधान ग. प्र., 'भारतीय राजकारणाचे दोन पैलू : लोकशाही आणि समाजवाद', साधना प्रकाशन, पुणे, २००८, पृ. क्र. २३.
६. बालेन्द्र सिंह, 'भारत की साझा सरकारे एवं क्षेत्रीय दल', आर. बी. एस. ए. पब्लिशर्स, जयपूर, २००७, पृ. क्र. ५२.
७. सईद एस. एम., 'भारतीय राजनीतिक व्यवस्था', सुलभ प्रकाशन, लखनौ, २००१, पृ. क्र. २९२-२९३.
८. उपरोक्त क्र. ५, पृ. क्र. २६.
९. गाबा ओमप्रकाश, 'तुलनात्मक राजनीति की रुपरेखा', मथूर पेपरबैक्स, नोएडा, चतुर्थ संस्करण, २००४, पृ. क्र. १४४.
१०. कित्ता, पृ. क्र. १४५.

१४० | अथर्व पब्लिकेशन्स

PRINCIPAL
P. S. S. Smt. V. J. Patil Arts &
Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule